

Наталія Бондар

ПРИМІРНИК ОСТРОЗЬКОЇ БІБЛІЇ 1581 р. З БІБЛІОТЕКИ ВОЛИНСЬКОГО ЛІЦЕЮ

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, яка є найбільшою книгозбірнею нашої держави, має в своєму складі сотні книжкових колекцій, що належали в минулому різним монастирям, церквам, бібліотекам, музеям, навчальним закладам, товариствам, спілкам, а також приватним особам. Частина їх – цілісні книгозбірні, інші становлять фрагменти колишніх збірок із чималими масивами рукописних та стародрукованих видань, а деякі представлені лише – поодинокими примірниками. Деякі з цих збірок надходили до бібліотеки безпосередньо, інші влилися в її фонди в складі інших зібрань.

Особливе місце серед цих збірок займає бібліотека Волинського ліцею, навчального закладу, який виник 1805 р. в Кременці як Волинська гімназія, а 1818 р. отримав статус ліцею¹. Чималу частину надходжень до бібліотеки цього осередку освіти й культури, яка почала формуватися ще до його появи, становили цілісні книжкові колекції². Серед останніх варто відмітити бібліотеки останнього короля Речі Посполитої С.-А. Понятовського (понад 15 тис. томів)³, Ю. Яблоновського (понад 5,5 тис. томів)⁴, Ф. Мікошевського (понад 800 книг)⁵, Ф. Мошинського (понад 2,5 тис. томів)⁶, Кременецького єзуїтського колегіуму (бл. 700 томів), Почаївського повітового училища (113 томів) та ін. Крім сформованих уже збірок бібліотека ліцею поповнювалася й поточною купівлею нових видань. Після ліцею, який 1833 р. за розпорядженням

¹ Колесник Е. А. Книжные коллекции ЦНБ АН УССР. – К., 1988. – С. 13.

² Історію бібліотеки див.: Колесник Е. А. Книжные коллекции... – С. 13–35.

³ Колесник Е. А. Книжные коллекции... – С. 17–24; Ласкажевська Х. Історія бібліотеки останнього польського короля // Бібліотечний вісник. – 2001, № 3. – С. 19–28.

⁴ Колесник Е. А. Книжные коллекции... – С. 24–27; Булатова С. О. Книжкове зібрання польських магнатів Яблоновських. – К., 2006. – 336 с.

⁵ Колесник Е. А. Книжные коллекции... – С. 27–29; Ціборовська-Римарович І. О. Родові бібліотеки Правобережної України XVIII ст.: Вишневецьких-Мнішеків, Потоцьких, Мікошевських: історична доля та сучасний стан. – К., 2006. – С. 138–168.

⁶ Колесник Е. А. Книжные коллекции... – С. 29–31.

царя закрили, його книжкову колекцію з усіма складовими успадкував заснований у Києві університет св. Володимира, куди 1834 р. її поступово перевезли. Книжкова збірка нараховувала тоді бл. 35 тис. томів. У бібліотеці університету вона зберігалася без порушення давніх шифрів під назвою «Кременецька колекція». 1927 р. внаслідок реорганізації Київського університету його книгозбірня, що нараховувала вже близько 50 тис. томів, була передана Всенародній бібліотеці України при Українській академії наук⁷ (нині Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського), де книжки зберігаються до сих пір, причому переважно під тими самими шифрами, що й у Кременці на початку XIX ст.

Нашу увагу привернув примірник острозької Біблії 1581 р. зі збірки Відділу стародруків Національна бібліотека України, який походить із бібліотеки Волинського ліцею (ВСПВ, шифр Кир. 652). Ця книга, яка по праву належить до етапних світових стародруків і є першим українським кириличним виданням біблійного тексту, дійшла до нас у значній кількості примірників. За найновішими даними, їх нарахували десь до 350-ти⁸. Острозька Біблія є в багатьох бібліотеках та музеях України, у тому числі й у Києві; тільки в Національній бібліотеці України зберігається 18 примірників цього видання. Кожен із них є надзвичайно цінною пам'яткою минулого.

Давні книжки, вік яких нараховує сотні років, мають свою унікальну долю. Ця доля – купівля-продаж, зміна власників, вкладання до храму – відбувалася на їхніх сторінках у вигляді записів, еклібрисів та супереклібрисів, печаток, штемпелів, давніх шифрів, потекстових коментарів, унікальних оправ, рукописних вставок, малюнків тощо. Тому серед дослідників уже давно побутує переконання в унікальності кожного примірника стародруку як самостійної вартісної пам'ятки. Найцікавішими в цьому сенсі серед кирилических книг, як правило, є видання Біблії, Євангелія, Апостола. До них ставилися бережливіше, їх передавали дітям та онукам, передавали в церкви та монастирі. Читаючи ці книги, на їхніх берегах залишали свої коментарі, на їхніх сторінках фіксували дати народження та смерті близьких, певні історичні події, прибутки й витрати та багато іншого.

Примірник острозької Біблії 1581 р. зі збірки Волинського ліцею цікавий тим, що унікальний комплекс провенієнцій та маргіналій на його сторінках дозволяє прослідкувати долю цього фоліанта майже від часу його появи аж до сьогодення. Головним чином завдяки давнім власницьким записам Василя Зенковича-Тихинського 1594 р. примірник відомий дослідникам і фігурує в численних публікаціях⁹. Записи виконані через 13 років після виходу книжки,

⁷ Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 1998. – С. 156–158.

⁸ Гусева А. А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в.: Св. кат./ В 2 кн. – М., 2003. – Кн. 1. – С. 592–594; Немировский Е. Л. Острожская Библия // Федоровские чтения. 2005. – М., 2005. – С. 90–166.

⁹ Немировский Е. Л. Читатель изданий Ивана Федорова: Опыт анализа владельческих записей // Федоровские чтения. 1976. – М., 1978. – С. 63; Немировский Е. Л. Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров. – М., 1974. – С. 139; Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана

що досить багато порівняно з ранніми провенієнціями на інших кириличних стародруках – у збірці НБУВ є примірники львівського Апостола І. Федорова з вкладними записами 1574 й 1575 рр., віленського Євангелія П. Мстиславця 1575 р. із записом 1579 р. та ін. Але для масиву примірників острозької Біблії цей запис можна віднести до найдавніших та найцікавіших¹⁰.

Аналіз маргіналій та провенієнцій Василя Зенковича (в тексті Зѣнковича) вказує на високу освіченість автора та здібність до віршування. Він не тільки залишив велику кількість нотаток білорусько-українською та польською мовами, у тому числі й поетичні рядки, а й власноруч розбив майже весь текст за зразком західних Біблій на окремі вірші (версети). Він зазначає, що звірив острозьку Біблію з іншими текстами Святого Письма, але не вказує, на жаль, з якими саме. Можливо, йдеться про польські видання Біблії. На той час була видрукувана католицька Біблія в перекладі Іоанна Нича Леополіти (Краків, друкарня С. Шарфенберга, 1561; перевидано 1575 й 1577 рр.) та протестантські переклади, підготовлені кальвіністами (Берестя, 1563; Несвіж, 1572, ред. Симон Будний). Можлива також зв'язка й із чеським текстом. З якими саме виданнями чи рукописними пам'ятками В. Зенкович звірив острозьку Біблію, можна встановити тільки шляхом порівняльного текстологічного дослідження.

Подекуди В. Зенкович залишив на полях невеличкі коментарі та примітки, замінив у тексті незрозумілі слова синонімами, іноді перерозподілив текст у межах глав, підкреслив або закреслив невеличкі фрагменти чи окремі слова, які слід було, на його погляд, вилучити. Часто трапляються вказівки на те, що певні рядки належать до іншої глави чи книги або й узагалі не віднайдені в інших біблійних текстах¹¹.

Окремі частини Біблії, серед них книги Юдиф та Есфір, залишилися нерозділеними на версети. Цікаво, що нумерація аркушів подекуди виконана кириличними, а подекуди арабськими цифрами – вірогідно, згідно з текстами, які використовувалися для зв'язки. Крім того, в деяких біблійних книгах нумерація виконана чорним чорнилом (зараз на вигляд коричневим), а в інших – червоним. Принагідно відзначимо, що глоси на полях цього та інших примірників острозької Біблії заслуговують окремого дослідження.

Довгий час пошуки відомостей про В. І. Зенковича-Тихинського не дава-

Федорова. – Львів, 1989. – С. 162 (фото); *Шамрай М. А.* Провенієнції у виданнях Острозької та Дерманської друкарень: За матеріалами фонду відділу стародруків ЦНБ АН України // Український археографічний щорічник. Нова сер. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 48–49; *Шамрай М. А.* Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фондів НБУВ. – К., 2005. – С. 66–67, № 67; *Бондар Н. П.* Острозькі видання в колекції кириличних видань НБУВ // Бібліотечний вісник. – 1998. – № 4. – С. 22; *Ковальчук Г. І., Бондар Н. П., Кисельов Р. Є.* Острозькій Біблії – 420 // Бібліотечний вісник. – 2001. – № 6. – С. 48–51; *Бондар Н. П.* Примірники острозької Біблії у фондах НБУВ // Український археографічний щорічник. Нова сер. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8–9. – С. 142–144; *Гусева А. А.* Издания кирилловского шрифта... – С. 590; *Бондар Н. П.* Унікальний примірник острозької Біблії 1581 р. з фондів НБУВ // Волинська книга: Історія, дослідження, колекціонування: Наук. зб. – Острог, 2005. – Вип. 1. – С. 39–44.

¹⁰ *Гусева А. А.* Издания кирилловского шрифта... – С. 590–594.

¹¹ «[...] ниде того нѣтъ» (арк. 146 зв., внизу на березі).

ли конкретних результатів, та врешті-решт автору вдалося натрапити на деякі дані про автора маргіналій та його родичів. Йдеться про матеріали типових для того часу судових справ у зв'язку з майновими конфліктами між небагатими шляхтичами Зенковичами-Тихинськими та підданими Києво-Печерського монастиря із сусіднього села Озерани¹². 1556 р. Іван та Ізмаїл Олексійовичі Зенковичі, очевидно, батько й дядько Василя Зенковича, скаржилися королю з приводу нападу озеранських селян на конопницьку землю належного їм маєтку Тихинниці¹³. 1584 р. та дещо пізніше фіксуються наїзди озеранських селян Річицького повіту, підданих Києво-Печерського монастиря, на сільця Фалеевичі та Конопличі, на що скаржаться вже брати Василь і Юрій Зенковичі¹⁴. Відомо також, що Юрій [Іванович] Зенкович-Тихинський, тобто брат Василя Зенковича, у 90-х рр. XVI ст. займав посаду річицького земського судді.

Записи на острозькій Біблії, датовані тим самим часом, виконані не в маєтку Тихинниці, а в невеликому білоруському містечку Подорозьк¹⁵. Чому саме там мешкав автор маргіналій, невідомо. Під час пошуків відомостей про В. Зенковича привернув увагу документ 1642 р., за яким група новогородських шляхтичів кальвініського віросповідання, серед яких бачимо Самуїла Зенковича, скаржаться на утиски, учинені настоятелем Лавришівського та Новогородського монастирів. Цілком можливо, тут фігурує родич Василя Зенковича-Тихинського¹⁶. Серед цієї шляхти значаться також Самуїл та Ярош Римші – вірогідно, родичі Андрія Римші, укладача покажчика до Нового Завіту 1581 р. видання, відомого під назвою «Хронологія».

Пізніше примірник острозької Біблії, про який тут ідеться, опинився в Жировицькому Успенському монастирі під Слонімом, що досить близько від Подорозька. Невідомо, чи сам В. Зенкович передав його в обитель, чи хтось із його нащадків. На книжці міститься характерний кириличний запис скріпою 1758 р. про її приналежність Жировицькому монастиреві чину св. Василя, виконаний великими літерами чорним вицвілим чорнилом. Монастир, відомий знаменитою Жировицькою іконою Богородиці, до наших днів залишається одним із визначних осередків релігійного життя Білорусі.

У бібліотеці Жировицького монастиря, досить багатій на рукописні та друковані пам'ятки, було не менше двох примірників острозької Біблії. Другий із них, із записом полоцького архієпископа та київського унійного митрополита Афанасія Селяви (р. нар. невід. – 1655), нині зберігається у Вільнюсі. У складі основного масиву книгозбірні Жировицького монастиря в XIX ст. він був переданий Віленському Свято-Троїцькому монастиреві, потім перебував

¹² Озерани – населений пункт Рогачівського району Гомельської області Білорусі.

¹³ Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов: 1470–1700. – СПб., 1897. – С. 25, № 45. Тихиниці – населений пункт Рогачівського району Гомельської області Білорусі.

¹⁴ Там же. – С. 50, № 105.

¹⁵ Подорозьк – зараз Волоковиського району Гродненської області Білорусі.

¹⁶ Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов... – С. 268–269, № 729.

у бібліотеці ім. Врублевських, а зараз знаходиться у Вільнюсі у фондах бібліотеки Академії наук Литви¹⁷.

Перший примірник острозької Біблії в другій половині XVIII ст. потрапив у бібліотеку останнього короля Речі Посполитої Станіслава-Августа Понятовського (1732–1798), відомого своєю освіченістю та бібліофільством. Важко сказати, подарована ця книжка монархові чи придбана його агентами для зібрання, яке монарх мріяв перетворити в публічну бібліотеку. Острозька Біблія стала одним із декількох кириличних видань, які відклалися в королівській бібліотеці. Книжка значиться в ній під шифром «Reg. Theolog. 66a».

Вартісне, добре підібране книжкове зібрання Станіслава-Августа містилося у Варшаві в спеціальній бібліотечній залі Королівського замку. Острозька Біблія відображена в 11-томному каталозі цієї книгозбірні¹⁸, складеному бібліотекарем короля Яном Альбертранді (1731–1838), вченим, нумізматом та бібліофілом, який привів королівське зібрання до ладу, упорядкував, закаталогізував і багато років опікувався ним.

Примірник острозької Біблії спіткала та сама доля, що й усю бібліотеку Станіслава-Августа¹⁹. Після смерті монарха бібліотека перейшла у власність його племінника Юзефа Понятовського, від якого 1803 р. була придбана відомим освітнім діячем Тадеушем Чацьким для Волинської гімназії, яку той готувався відкрити в Кременці. Цінна королівська бібліотека, фонди якої нараховували понад 15 тисяч книжок, стала основою книгозбірні нового навчального закладу. Про подальшу долю збірки сказано на початку цієї статті. У 30-х рр. XX ст. примірник острозької Біблії був відібраний разом із багатьма іншими стародруками для колекції кириличних видань у Відділі стародруків та рідкісних видань, де він зберігається до сих пір.

Багатоважкова історія відбилася й на фізичних особливостях пам'ятки. Хоча збереглися всі аркуші, деякі з них забруднені, пошкоджені, з утратами фрагментів (зокрема, титульний аркуш), непрофесійно реставровані. Цікаво те, що порівняно з іншими примірниками збірки книжка має найбільші розміри аркушів – 311 x 202 мм. До особливостей примірника слід віднести наявність у ньому обох післямов – 1580 й 1581 рр. Дослідникам відомі й інші такі примірники. Формально післямови розташовані таким чином – спочатку вміщена нижня частина аркуша 1581 р., приклеєна зворотною стороною, а потім післямова 1580 р. повністю. Над післямовою 1580 р. на папері з філігранню 1832 р. ретельно вимальована маленька гравірована друкарська марка Івана Федорова, трохи відмінна від оригінальної.

Цікава оправа примірника, монтована з кількох типів шкіри, якими обтягнуті дошки: світлого пергаменту, використаного для нижньої кришки, та ко-

¹⁷ Тумялис Ю. Г. Некоторые экземпляры Острожской Библии в книгохранилищах Литвы // Федоровские чтения. 1981. – М., 1985. – С. 203–204; Ісаевич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова... – С. 160.

¹⁸ НБУВ, ІР, ф. 300 (Систематический каталог библиотеки С. А. Понятовского. – Т. 2: Theologia), арк. 15.

¹⁹ Ласкажевська Х. Історія бібліотеки останнього польського короля... – С. 19–28; Колесник Е. А. Книжные коллекции... – с. 17–24.

ричної шкіри з тисненням – для верхньої кришки. На корінці пергамент обклеєний темно-червоним папером. Відомо, що шкіра була коштовним матеріалом, тому часто використовувалася кількаразово. Тиснення верхньої кришки складається з рамки рослинного орнаменту, чотирьох наріжників з євангелістами, овального середника з розп'яттям та смужки в'язі з назвою «Біблія словенські». Дірочки від гвіздків свідчать, що оправу колись прикрашали й металеві наріжники, тепер утрачені. Частково збереглися застібки з металу та шкіри. Обріз фарбований темним. Книжка реставрувалася в 30–40-х рр. ХІХ ст., зокрема, були замінені форзаці, для яких використали папір 1832 й 1844 рр.

Насамкінець зазначимо, що ми досліджували примірник, загалом уже відомий ученим і вивчений іншими книгознавцями, але й він таїть у собі чимало незвіданого, особливо в області потекстових маргіналій. Що вже й казати про численні недосліджені примірники острозької Біблії 1581 р., які чекають ще на увагу фахівців.